

Anna Dyduchowa

KILKA UWAG O BIERNIKU L.P. RZECZOWNIKÓW MĘSKICH W GWARACH POLSKICH NA TLE SŁOWIAŃSKIM *.

Badanie zjawiska ekspansji żywotnych form biernika na rzeczowniki męskie nieżywotne we współczesnym języku polskim, ustalenie jego zakresu oraz szukanie źródeł tego procesu wymaga odwołania się także do dialektologii. Formy te bowiem częstsze są w mowie potocznej niż w języku pisany i z mowy żywej przedostają się do języka literackiego¹. A że znany jest powszechnie wpływ dialektów na język potoczny, przypuszczać należy, iż w gwarach zjawisko zastępowania biernika przez dopełniacz u rzeczowników męskich jest zjawiskiem równie żywotnym.

System deklinacyjny jest w dialektach polskich w zasadzie taki sam jak w języku literackim; odbiega od niego tylko w niektórych kategoriach przez: 1) utrzymywanie końcówek archaicznych, które w języku literackim wyszły z użycia, 2) wykształcenie rozmaitych form nowych, które do języka literackiego wstępu jeszcze nie mają. Interesujące jest zatem z punktu widzenia tych kategorii, w jakim stopniu gwary w obrębie rzeczowników męskich zachowały stary biernik równy mianownikowi oraz czy w odmianie rzeczowników męskich nieżywotnych pojawia się forma acc.-gen.

W opracowaniach dotyczących dialektów polskich, zjawiskiem tym nie zajmował się dotychczas żaden z badaczy². W podręcznikach Urbań-

* Artykuł stanowi fragment rozprawy doktorskiej autorki: *Ekspansja żywotnych form biernika l. poj. na rzeczowniki męskie nieżywotne we współczesnym języku polskim* powstałej w Katedrze Języka Polskiego WSP w Krakowie pod kierunkiem prof. dr S. Jodłowskiego, recenzowanej przez prof. dr E. Pawłowskiego i doc. dr M. Kucalę. Obrona powyższej pracy odbyła się w maju 1969 r.

¹ A. Dyduchowa, *Dopełniacz w funkcji biernika liczby pojedynczej u męskich rzeczowników nieżywotnych*, Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 38. *Prace Językoznawcze* I. Kraków 1970, s. 15—26. Porównaj też: M. Kucalę, *Formy dopełniacza w bierniku l. p. rzeczowników męskich nieżywotnych*. W służbie nauce i szkole. Księga poświęcona Prof. Dr Zenonowi Klemensiewiczowi. Warszawa 1970, s. 115.

² Stwierdzenie to dotyczy stanu badań do momentu ukończenia rozprawy (1968 r.), o której była mowa wyżej. W r. 1971 ukazał się artykuł M. Kucalę, *Zanikanie kategorii żywotności — nieżywotności w jednej z gwar polskich*. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, s. 45. Autor omawia zjawisko na przykładzie gwary wsi Więciórka w pow. myślenickim.

czyka³, Nitscha⁴, Stiebera⁵ nie ma najmniejszej wzmianki o acc.-gen. u rzeczowników męskich nieżywotnych. Wszystkie te opracowania ograniczają się do stwierdzenia, że fleksja rzeczowników w gwarach odpowiada w zasadzie fleksji języka literackiego z niewielkimi odchyleniami, np. w zakresie rozkładu końcówek *-a*, *-u* w dopełniaczu liczby pojedynczej rzeczowników męskich. O bierniku l. p. nie wspomina się w ogóle. Znaleźć natomiast można wzmiankę o bierniku l. mn. rzeczowników męskich. Urbańczyk⁶ wspomina ogólnikowo, że w funkcji biernika l. mn. występuje dopełniacz częściej w gwarach niż w języku literackim, zwłaszcza na Warmii i na dalszym Mazowszu: *oni mają dobréχ psóř*. Na południu znów występuje czasem pierwotny biernik: *mam dva syny*.

Na podstawie *Wyboru tekstów gwarowych* K. Nitscha⁷ zaobserwować można, że: jeśli chodzi o biernik l. p. rzeczowników męskich, we wszystkich dialektach przyjmuje on końcówkę równą mianownikowi u rzeczowników nieżywotnych i końcówkę równą dopełniaczowi u rzeczowników żywotnych. Równocześnie jednak można stwierdzić, że występuje tu ekspansja żywotnych form biernika, obejmująca również pewne typy znaczeniowe rzeczowników męskich nieżywotnych. W gwarach zatem (jak w języku literackim) notuje się typy znaczeniowe rzeczowników męskich nieżywotnych ulegających procesowi używotnienia uwidocznionemu w końcówce biernika l. p.

Obficie reprezentowane są tu nazwy tańców: np. *uorkestra graua marša χvatkygo* (Wlkp. 304), *mi tańcoveři: pólke, tiroiřna, reilendra, kozaka* (Malb. 424), a *řus cęřra t^uo tańcoveři čongle, cęřra tys pára za párom tańcuvano* (Młp. 69).

Spotkać można też nazwy gier, np.: *χuopoki graři f šutke i f palanta* (Wlkp. 264).

Występują nazwy monet np.: *puáciu na^uucyceloři rubla na mešonz* (Wlkp. 264), *dou rubla, to dostou kfarte uokořity* (Młp. 219), *dukata ři dáu* (Młp. 201).

Nazwy rodzajów broni reprezentowane są np. przez rzeczownik *pałas*: *kašu, kašu pałasa!* To *kaša dařa mu pałasa* (Młp. 200).

Z nazw przyrodniczych obficie reprezentowane są w tekstach, również ulegające procesowi używotnienia męskie nazwy drzew np: *řeše χoiřoka na plecaχ* (Młp. 200), *čeno gářa, smreka χrubašnego* (Młp. 108), *mušau*

³ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. II, Warszawa 1962, s. 42.

⁴ K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław—Kraków 1957.

⁵ Z. Stieber, *Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1956.

⁶ S. Urbańczyk, *ibid.*

⁷ Przytoczone przykłady pochodzą z *Wyboru polskich tekstów gwarowych* K. Nitscha, Warszawa 1960. W nawiasach podaje lokalizację terenową i nr tekstu. (Rozwiązanie skrótów: Maz — Mazowsze, Wlkp — Wielkopolska, Młb — Malborskie, Młp — Małopolska, Śl — Śląsk).

kupić te jotke cy tego *smroka* (Młp. Wsch. 97), okopé śe całego *parsoka*, kożeńie śe obetńe (Maz. 327).

Inne, mniej lub bardziej sporadycznie występujące w tekstach Nitscha, bierniki rzeczowników męskich nieżywotnych przyjmujące końcówkę dopełniacza potwierdzają tezę o dość dużej sile tego zjawiska w gwarach. Wystarczy zacytować np.: pola *papiroza* (Maz. 341), Deiće tego *p^ovroza*, ktůryśce mēli (Młp 114) podružny pokunou *straxa* (Maz. 324), jag vžun *raipača* (Włkp. 286), co χce dać *kroka* (Maz. 318), bjo iā dām *palca* i byże dobże (Młp. z), pposła se Maryśa kuopac se *dyolecka* (Młp. 187), albo kumu iałygo *koutuna* zasaži (Dial. miesz. Lubawskie — 418), veśce *mexa* (Włkp. 288), juz *vonecka* vijemy (Młp. 187), lećeli fšystke paťśyc i uogł^ondałi jak *bal^ona* (Maz. 395), vzeńi *kameńa* i ržli o koperytlo (Młp. 70).

Jeśli weźmie się ponadto pod uwagę geograficzne rozmieszczenie tekstów, z których zaczerpnięto powyższe przykłady, można również stwierdzić, że zjawisko używania dopełniacza zamiast biernika obserwuje się właściwie na całym obszarze Polski⁸.

Rozważania dotyczące omawianego zjawiska w mowie potocznej, języku literackim⁹ i w dialektach języka polskiego rodzą pytanie, czy jest to zjawisko wyłącznie polskie.

W innych językach słowiańskich biernik l. p. deklinacji męskiej przyjmuje formy zgodne bądź to z mianownikiem (u rzeczowników nieżywotnych) bądź z dopełniaczem (u rzeczowników żywotnych). Gramatyki tych języków informują, że (podobnie jak w języku polskim) również pewne rzeczowniki męskie nieżywotne przybierają formę acc. gen. I tak gramatyka języka czeskiego Františka Travníčka¹⁰ stwierdza, że „ve 4 p. jedn. vyskytuje se životny tvar shodny s 2 p. pti zosobneni: pozdě *bycha* honiti, najiti *hřiba*, u nazvu her v karty: hráti *cvika* || *cvik*, *duráka*, *ferbla*, *maxla*, *pagata*, *dvrcha* || *durch*, u jmen neživotnych vzniklych ze životnych np.: *draka*, u nazvů tanců: šlapáka, trāsáka“.

Travníček cytuje także przykłady: *nositi orlůčka* (odznak), *najiti kozáka* (houbu), *miti bojovného ducha*, *pouštěti: draka, vlka, špačka* (o hračkach), *piti: kapucyna* (kavu), *miti: korala*. Są to — jak pisze — „Jmená neživotna vzniklá prenesenim ze jmen životnych“.

Również w języku serbo-chorwackim dopełniacz występuje w funkcji biernika w męskich nazwach nieżywotnych, pomyślanych jako żywe. Frančić¹¹ cytuje przykłady: „rěče kako je djevōjku sūnce pošlalo da píta

⁸ W. Doroszewski [w: *O kulturę słowa...*, s. 105] formułuje przypuszczenie, że zjawisko to w gwarach różnicowane jest geograficznie. Wsnucie takiego wniosku musiałoby być oparte na szerszych badaniach gwarowych.

⁹ Porównaj przypis 1.

¹⁰ F. Travníček, *Mluvnice spisovne čestiny*, část I, Praha 1951, s. 462, 465.

¹¹ V. Frančić, *Gramatyka opisova jezika serbsko-chorwackiego*, Warszawa 1963, s. 119.

mjěsēca: ūpītāj *ljěšnīka* pa *ōraha* (ljěšnika — orzecha laskowego, ōraha — orzecha włoskiego). T. Maretić¹² obok przykładów podawanych przez Frančiča cytuje jeszcze acc.: *duha*, *mrtvaca*, *pokojnika* oraz *raka* (bolest).

Język bułgarski, ze względu na zanik fleksji¹³, nie daje materiałów dotyczących interesującego nas zjawiska.

W języku rosyjskim ekspansja żywotnych form biernika l. p. rodzaju męskiego na rzeczowniki męskie nieżywotne zakresem swym zbliżona jest również do języka polskiego¹⁴. Nazwy tańców, nazwy niektórych drzew i roślin mają biernik równy dopełniaczowi: *грати козака*, *зрубали дуба*, *найти зруба* itp. Dla języka ukraińskiego P. A. Bułachowski¹⁵ podaje, że wśród rzeczowników nieżywotnych znajdują się w języku ukraińskim i takie, które czasem w bierniku l. p. przybierają końcówkę dopełniacza, pr.: *зрізали дуб* (i *дуба*), *написав лист* (i *листа*) *взяв ніж* (i *ножа*), *купив оливець* (i *олива*), *склав вірш* (i *вірша*).

Ten skrótowy przegląd sytuacji w innych językach słowiańskich świadczy o tym, że zjawisko występowania acc.-gen. u męskich rzeczowników nieżywotnych pewnych typów znaczeniowych nie jest zjawiskiem właściwym tylko językowi polskiemu. Przytoczone wyżej przykłady wskazują na to, że jest to tendencja charakterystyczna dla wszystkich języków słowiańskich. Jaki jest zakres ekspansji żywotności w innych językach słowiańskich — to już jednak zagadnienie, które wymagałoby oddzielnych studiów.

¹² T. Maretić, *Gramatika i stilistika Hrvatskoga ili Srpskoga književnoga jezika*. Zagreb 1931, s. 113.

¹³ F. Sławski, *Gramatyka języka bułgarskiego*, Warszawa 1962, wyd. II. T. I, 1951, s. 441.

¹⁴ Kokorudz-Konarski, *Gramatyka języka rosyjskiego dla Polaków*. Lwów 1900, s. 36.

¹⁵ A. Булаховский, *Курс сучасної української літературної мови*, Київ 1951 t. I. s. 441.